

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗСТАН-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ
ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Д 10.14.500 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 4:481-52:494.3-52

Амирралиев Семстей Манасович

**ТИЛДИН МЕНТАЛДЫК СЕМАНТИКАСЫНДАГЫ
КИНОЛОГИЯЛЫК КОНЦЕПТТЕР**

10.02.19 – тилдин теориясы

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2014

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин орус филологиясы факультетинин чет тилдер жана маданий аралык коммуникациялар кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Зулпукараров Капар Зулпукарарович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович

филология илимдеринин кандидаты
Төлөкова Элимира Турдубаевна

Жетектөөчү мекеме: И. Арабаев атындагы КМУнун Лингвистика институту. Дареги: Бишкек ш., И. Разаков к., 51 а

Диссертациялык иш 2015-жылдын 30-январында саат 10.00дө Кыргыз Республикасынын Б.Н. Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян жана Ош мамлекеттик университеттеринин алдындагы докторлук (кандидаттык) диссертацияларды коргоо боюнча Д 10.14.500 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720000, Бишкек ш., Чүй пр., 44, №309-ауд.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Б.Н. Ельцин атындагы Кыргызстан-Россия Славян университетти (дареги: 720000, Бишкек ш., Киев көч., 44) жана Ош мамлекеттик университетинин (дареги: 714000, Ош ш., Ленин көч., 331) илимий китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2014-жылдын 29-декабрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Ашу

Э.Ш. Абакирова

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Эмгек когнитивдик лингвистика, этнолингвистика, лингвимаданият таануу, лингвопаремиология сыяктуу тил илиминин жаңы тармактарынын контекстинде аткарылды жана салттуу лингвистиканын идеяларына, методдорунан жана принциптерине таянылды.

Эмгектин темасынын актуалдуулугу:

- кинологиялык лексиканын жалпы жана кыргыз лингвистикасында атайын иликтенбегендиги менен;

- ага тиешелүү концепттердин маани-маңызынын атайын талдана электиги менен;

- «Ит» концептин репрезентациялоочу каражаттардын түрлөрү, саны, текст уюштуруучу касиеттери алигече аныктайбай келгендиги менен;

- бул концепти уюштуруучу сөздөрдүн, фразеологизмдердин жана паремиялардын мазмунундагы түшүнүк, фрейм, гештальт, пропозиция, сценарий, элес, символ ж.б. семантикалык категориялардын айкындалбагандыгы менен;

- «Ит» концептинин чегинде ядро – периферия, денотация – коннотация, баштапкы – туунду, туруктуу – туруксуз (константа – өзгөрүлмө), нейтралдуу – эмоциялуу, объективдүү – субъективдүү, универсалдуу – индивидуалдуу, улуттук – улут аралык ж.б. көрсөткүчтөрдүн милдеттери жана касиеттери каралбагандыгы менен шартталат. Ошондой эле, теманын зарылдыгын кинологиялык концепттерге когнитивдик мүнөздөмө берүү керектиги дагы шарттап турат.

Итке байланыштуу сөздөрдүн жыйындысын кинологиялык лексика деп атоого болот. Ал эми итке тиешелүү маалыматтардын, тажрыйбалардын, билимдердин, ой-пикирлердин тобун кинологиялык концепттер катары белгилейбиз.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Тема Билим берүү жана илим министрлиги каржылаган «Кыргызстандын лингвимаданий объектилери учурдагы илимий парадигмалардын контекстинде» (2009-2011-ж.ж.) жана «Тилдин полипарадигмалык теориясынын когнитивдик-психолингвистикалык жана лингвостномаданият таануу аспектилери» (2012-ж.) аттуу проекттердин алкагында иликтенди.

Изилдөөнүн максаты катары тилдеги «Ит» концептинин когнитивдик мазмунун, провербиалдык бирдиктерди лингвимаданият таануу алкагында комплекстүү изилдөө тандалып алынды.

Бул максатка жетүү үчүн иштин алдына төмөнкүдөй милдеттер коюлуп чечмеленди:

1) тандалган предметке байланыштуу лингвистикалык, лингвостилистикалык, лексикографиялык, этнографиялык, лингвимаданият

таануу, когнитивдик лингвистика өнүтүндөгү эмгектер менен таанышып чыгуу; когнитивдик лингвистиканын азыркы абалын, салааларын, багыттарын, ошону менен бирге дүйнөнүн тилдик-когнитивдик сүрөтүнүн жана анын түрлөрүнүн аныктамаларын серептел, азыркы илимде кеңири колдонулуучу дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, концепт, менталитет, менталдуулук түшүнүктөрүнө болгон түрдүү көз караштарды анализдөө;

2) когнитология менен концептологиянын маселелерине жана когнитивдик-концептуалдык анализдин методикасына карата азыркы илимий көз караштарга теориялык талдоо жүргүзүү; концепт жана анын ички категорияларына (фрейм, когнитема, гештальт, элесс, скрипт, пропозиция, символ ж.б.) мүнөздөмө берүү;

3) «Итм» концептинин вербализациялык каражаттарын каттал, талдап изилдөө жана ар тараптан сыпаттап чыгуу; концепттин турпатын түзгөн тилдик каражаттардын чегин, түзүмүн, көлөмүн, санын жана түрлөрүн аныктоо;

4) тилдеги итке байланыштуу лексика-фразеологиялык, паремиялык бирдиктерге когнитивдик-семантикалык талдоо жүргүзүү жана маанисине карай классификациялоо;

5) «Итм» концептинде берилген этномаданий көрүнүштөрдү, стереотиптерди, образдарды, ырым-жырымдарды, эрежелерди, белгилерди, салыштырууларды аныктап сыпаттоо; андагы этномадандык фреймдерди, скрипттерди, когнитемаларды ж.б. бөтөнчөлүктөрдү белгилөө;

6) «Итм» концептинин мазмунундагы иерархиялык түзүлүштүн ички критерийлерин (ядро – периферия, жыш – сейрек, алгачкы – туунду, денотаттык – түшүнүктүк, түз – өтмө, нейтралдуу – субъективдүү ж.б.) айкындoo; концептуалдык анализдин негизинде «Итм» концептинин дифференциялык (айырмалоочу) жана классификациялык (бириктирүүчү) белгилеринин жыйындысын аныктоо, алардын арасынан маанилүүлөрүн белгилеп көрсөтүү;

7) кинологиялык алкактагы негизги агалыштардын, образдардын, түшүнүктөрдүн этимологиясына, дериватологиясына талдоо жүргүзүү; ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгынын негизинде тил өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги концепттин чагылуу өзгөчөлүктөрүн ачып көрсөтүү.

Куюлган маселелерди чечүү изилдөөнүн илимий жаңылыгын ачып берет. Эмгекте кинологиялык концепттер жалпысынан берилип, мүнөздөлүп көрсөтүлөт. «Итм» концепти алгач ирет бир эле учурда когнитивдик, лингвомаданий жана концептуалдык анализдер аркылуу иликтенет.

Иштин практикалык баалуулугу. Диссертациялык эмгек кыргыз тил илиминде лингвомаданий таануу, когнитивдик лингвистика, этнолингвистика багытында, анын ичинде этимология, семасиология, лексикология тармактары боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүгө теориялык

жана практикалык негиз боло алат. Изилдөөдөн алынган материалдарды, табылгаларды жана жоболорду кыргыз тилинин сөз курамын, сөз курамын, фразеологияларды; сөздүн семантикалык маанисин: сөздүн моносемия, полисемия, өтмө маанилерин изилдөөдө кеңири колдонууга болот. Изилдөө материалдарын лексикология, фразеология, паремология боюнча сабактарды өтүүдө, атайын курстарды окууда жана практикалык иштерди жүргүзүүдө, окуу китептери менен окуу куралдарын жазууда, сөздүктөрдү түзүүдө кеңири колдонсо болот.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Итке байланыштуу лексика-фразеологиялык сөз курамы жана макал-лакаптар оозеки кепте, адабий чыгармаларда жыш колдонулган тилдик катмарга кирет жана ал тил ээсинин маданий, интеллектуалдык жана социалдык деңгээлин чагылдыруучу каражат катары кызмат кылат. Мындай деңгээл номинативдик каражаттардын санын, курамын аныктайт;

2. «Итм» концепти татаал лингвоменталдык түзүлүшкө ээ. Ал предметтик, образдык, аксиологиялык компоненттерден турат жана провербиалдык мейкиндикте макалдардын, лакаптардын, санаат сөздөрдүн, фразеологиялардын, афоризмдердин, кептик формулалардын, идиомалардын системасы аркылуу репрезентацияланат. «Итм» концептин вербализациялоодо колдонулуучу лексикалык жана провербиалдык каражаттардын кенендиги бул концепттин кыргыз лингвомаданийтында жана менталитетинде мааниси зор экендигинен кабар берет;

3. Концепт кепте колдонулуу учурунда образдык, аксиологиялык өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бул өзгөрүүлөр экстралингвистикалык факторлор менен аныкталат (убакыт, орун, кырдаал, себеп, максат ж.б.; адресат менен адресанттын маанайы, тажрыйбасы, кулк-мүнөзү, жашы, кызматы, алакасы ж.б.). Концепттин түшүнүк берүү жөндөмү же предметтик мазмуну кырдаалга баш ийбейт. Анткени иттин аныктамасы дайыма бирдей болот. Мындайда концепттин түшүнүк берүүчү көлөмү өзгөрүүсүз калат;

4. Кинологиялык тил бирдиктери өзүнчө обочолонгон лексика-фразеологиялык кичи подсистеманы (топту) түзөт. Бул подсистемага тиешелүү болгон тилдик бирдиктердин карым-катнаштарында, ошонун ичинде провербиалдык бирдиктердин арасында синонимдик, антонимдик, полисемиялык кубулуштар байкалат;

5. Итке байланыштуу тилдик бирдиктер мифтер, легендалар, белгилер, ырым-жырымдар, көз караштар, ишенимдер, паремия, фразеологиялык өңдүү ж.б. лингвомаданий таанытуучу категориялар аркылуу чечмеленет;

6. Итке байланыштуу лексемалар, фразеологиялык сөз курамы жана макал-лакаптар кишинин менталдык дүйнөсүн чагылдырат. Улуттук түшүнүктөр ар түрдүү когнитивдик түзүлүштөр (фрейм, сценарий, когнитема ж.б.) аркылуу уюшулат;

7. «Ит» концептинин вербализациялык каражаты катары колдонулган провербиалдык бирдиктер дүйнөнүн тилдик сүрөтүн изилдөөдө жемиштүү фонд болуп саналат. Анткени алар этностук тажрыйбаны каттап жайылтат. Провербиалдык бирдиктерге когнитивдик мазмун жалпы этностук көз караш, ой-пикир катары түптелет. Когнитивдик анализ аркылуу дүйнөнүн провербиалдык сүрөтүн реконструкциялоодо маани эле изилденбестен, провербиалдык бирдиктердин ички формасы, лексикалык составы, коннотациясы жана ассоциативдик комплекси биргеликте иликтенет. Себеби аларды бирге анализдөө аркылуу гана дүйнөнүн провербиалдык элесин толук сүрөттөөгө болот.

Автордун жекече салымы. Теманын, багыттын тандалышы, материал жыйноо, системалаштыруу, чечмелөө жана жалпылоо изденүүчү тарабынан жекече аткарылды. Айрым жалпы темадагы макалалар авторлоштор менен кошо басылып чыгарылгандыгы менен, иштеги негизги натыйжалар жана тыянактар изденүүчүгө гана таандык.

Изилдөөнүн апробацияланышы жана колдонулушу. Диссертациялык изилдөөнүн негизги тыянактары, жоболору, мазмуну автордун 9 илимий макаласында чагылдырылган, Ош мамлекеттик университетинде 2010-2013-жылдары өткөрүлгөн 4 илимий-практикалык конференцияларда жасалган илимий баяндамаларда талкууланды. Изилдөөнүн мазмунун түзгөн материалдар орто мектептерде жана ЖОЖдордо кыргыз тилин өтүүдө, бул тилди экинчи тил катары окутууда колдонула алат. Айрыкча айыл чарба окуу жайларынын студенттери үчүн мындагы фактылар жана тыянактар кызык болушу мүмкүн. Бөтөн тилдүү окуучулар кыргызча кинологиялык концепттерди туюнтуучу каражаттарды өздөштүрүүдө бул эмгектин материалдарына таяна алат. Изилдөөнүн натыйжаларын “Маданият аралык коммуникациялар”, “Лингвосомиотика”, “Лексикология” дисциплиналарында, “Когнитивдик лингвистика”, “Лингвوماданият таануу” боюнча атайын курстарда пайдаланууга болот.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы.

Иштин мазмунуна байланыштуу 9 илимий макала жарык көргөн.

Диссертациялык эмгектин түзүлүшү. Эмгек киришүүдөн, үч багтан, корутундудан туруп, анда колдонулган адабияттардын тизмеси, тиркемелер берилди. Иштин жалпы көлөмү - 189 бет. Эмгекте ар түрдүү чиймелер, схемалар жана таблицалар колдонулду.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө диссертациялык иштин актуалдуулугу, негизги максаты, милдеттери, илимий-теориялык жаңылыгы, практикалык мааниси, коргоого коюлуучу жоболору жана иштин апробациясы, түзүлүшү тууралуу маалыматтар берилет.

Биринчи бап «Концептуалдык изилдөөлөрдүн негизги принциптери (тарыхына жана идеяларына мүнөздөмө)» деп берилип, беш параграфтан турат. Бул бөлүмдө жарык көргөн адабияттарга обзор жасалып, когнитивдик лингвистиканын жана лингвوماданият таануунун жалпы абалы каралат.

1.1. «Когнитивдик лингвистика илими жана аны изилдеген окумуштуулар». Когнитивдик лингвистика 1956-ж. Массачусетс (АКШ) университетинде болуп өткөн симпозиумда окумуштуулар тарабынан кабыл алынып, тилди изилдөөдөгү негизги багыттардын бири боло алды. Анын пайда болуусу, Е.С.Кубрякова айткандай, Джордж Лакофф, Рональд Лангакер, Рэй Джекендофф ж.б. америкалык лингвисттердин ысымдары менен байланыштуу [Е.С.Кубрякова, 1999, 3-12-бб.]. XX кылымдын экинчи жарымынан тартып Е.С.Кубрякова, Ю.С.Степанов, В.В.Колесов, В.З.Демьянков, В.Н.Телия, И.А.Стернин, З.Д.Попова, А.П.Бабушкин, Л.О.Чернейко, Н.Н.Болдырев, В.В.Красных, Е.А.Селиванова, З.А.Харитончик ж.б. советтик-россиялык окумуштуулар когнитивдик лингвистиканын негиздөөчүлөрү болушат. Кыргызстанда когнитивдик тил илиминин маселелери менен М.Дж.Тагаев, К.З.Зулпукаров, З.К.Дербишева, Б.Т.Борчиева, Ы.А.Темиркулова, Г.А.Абыканова ж.б.у.с. көптөгөн илимпоздор алектенишет.

Бүгүнкү күндө когнитивдик лингвистика адамдын тилди өздөштүрүүсүнүн механизмдерин ачып берүү жана бул механизмдерди тизмектөө принциптери менен алектенет [Демьянков, 2001, 45-б.]. Анда адамдын дүйнө туюму, андап-туюусу, көз карашы, эске тутуусу ж.б. менталдык тараптарынын тилинде берилиши, чагылдырылышы иликтенет. Негизинен, когнитивдик лингвистикада адамдын маалыматты кабыл алуу жана аны иштеп чыгаруу процессиндеги терминдештирилген билими каралып, талданат [Попова, Стернин, 2010, 229-б.]. Анын негизги түшүнүктөрү болуп дүйнө сүрөтү, менталитет, менталдуулук, концепт, когнитивдик лингвистика, менталитет, менталдуулук, концепт, таануу менен тыгыз байланышта. Бирок лингвوماданият таануу илими андан өзгөчөлөнүп, тил аркылуу улуттук маданиятты изилдейт.

1.2. Когнитивдик лингвистикадагы дүйнө сүрөтү, менталитет, менталдуулук сыяктуу негизги түшүнүктөргө мүнөздөмө. Когнитология менен социологияда «дүйнө сүрөтү» түшүнүгү бар. Ал философияда, гносеологияда да учурайт. Дүйнө сүрөтүн аныктоого, колдонууга философтор, психолог-когнитологдор, гносеологдор, маданият таануучулар,

адабиятчы-илимпоздор, лингвисттер аракет кылышат [Попова, Стернин, 2010, 50-57-бб.]. Дүйнө сүрөтү - бул болумуштагы ар түрдүү көрүнүштөрдү, кубулуштарды, сезимдерди, билимдерди чечмелеген, адамдын реалдуу дүйнөнү, өзү жашап жаткан чөйрөнү андап туюусун жана кабыл алуусун шарттаган когнитивдик модель. Жалпысынан, дүйнө сүрөтү - дүйнө жөнүндөгү көз караштардын, билимдердин, маалыматтардын жана элестердин бүтүн системасы. Заманбап лингвистикада дүйнө сүрөтүнүн маселелери төмөнкү россиялык, алыскы чет элдик, о.э., кыргызстандык көрүнүктүү илимпоздордун: Дж.Брунер, Б.Уорф, Ф. де Соссюр, Г.Гийом, В. фон Гумбольдт, Э.Сепир, Г.В.Колшанский, Н.Д.Арутюнова, Г.А.Брутян, А.Вежицкая, Б.А.Серебренников, Ю.С.Степанов, Е.С.Кубрякова, А.А.Леонтьев, Е.М.Верещагин, В.Г.Костомаров, В.Б.Касевич, Е.М.Васильева, Г.Д.Гачев, В.И.Постовалова, В.Н.Телия, З.Д.Попова, И.А.Стернин, Р.М.Фрумкина, В.А.Маслова, Н.В.Уфимцева, Т.В.Булыгина, А.Д.Шмелев, Д.Н.Шмелев, Е.С.Яковлева, К.З.Зулпукаров, М.Дж.Гагаев, З.К.Дербишева ж.б. эмгектеринде чагылтылып, бүгүнкү күндө да актуалдуу бойдон калууда.

Дүйнө сүрөтүнүн ар түрдүү катмарлары окумуштуулар тарабынан жигердүү иликтенүүдө. Алсак, Б.А.Серебренников дүйнөнүн сүрөтү деген түшүнүктү, анын түрлөрүн (дүйнөнүн тилдик, концептуалдык сүрөтү) жана алардын өз ара байланыштарын изилдөөгө алган. В.Н.Телия, Г.Д.Гачев, В.В.Колесов, А.Д.Шмелевдор дүйнөнүн улуттук сүрөтүнө, анын менталитет менен болгон алакасына кайрылышууда. А.А.Залева, Р.М.Фрумкиналар дүйнөнүн сүрөтүнүн компоненти катарында концептин психологиялык табиятын изилдешүүдө. И.А.Стернин, Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова, А.П.Бабушкиндер дүйнөнүн сүрөтүнүн когнитивдик тармактарын иштеп чыгышууда. Анын философиялык, мифологиялык, провербиалдык ортомчу аркылуу жана түздөн-түз деген сүрөттөрү дагы бар.

Менталитет терминин лексиконго француз окумуштуулары Марк Блок жана Люсьен Февр киргизишкен. Бул багытты изилдөөчүлөрдүн ою боюнча, менталитет болмуштун жеткен түрдүү көрүнүштөрүнүн, образдарынын, символдорунун системасында бекемделип, адамдын аң сезиминде тигил же бул формада орун алат [Ревель, 1993, 51-б.]. Россиянын (совет) илиминде *менталитет* түшүнүгү белгилүү окумуштуулар А.Я.Гуревичтин, Ю.Н.Афанасьеванын жана Ю.Л.Бессмертнийдын эмгектеринин натыйжасында пайда болгон, о.э., бул маселени П.С.Гуревич, А.П.Огуцов, П.К.Дашковский, В.П.Макаренко, И.К.Пантин, Г.Д.Гачев, В.А.Шкурагов, И.Т.Дубов, Ф.Х.Кессиди ж.б. алектенишкен.

Менталитет, менталдуулук маселесине арналган айрым белгилүү эмгектерге кайрылсак болот. Бул багытта айрыкча В.В.Колесовдун фундаменталдык эмгектери баалуу: Ментальные характеристики русского

слова в языке и философской интуиции // Язык и этнический менталитет. – Петрозаводск, 1995. – 15-17-бб.; Философия русского слова. – СПб: ЮНА, 2002. – 50-53-бб.; Русская ментальность в языке и тексте. – СПб: Петербургское востоковедение, 2006. – 24-26-бб. Бул окумуштуу белгилеген кош түшүнүктүн касиеттерин биз өз изилдөөбүздө көңүлгө тутабыз.

Бүгүнкү күндө *менталитет* сөзүнө окумуштуулар ар кыл аныктама берип жүрүшөт. Бир катар илимпоздордун ою боюнча, менталитет да - салттык аң-сезим, б.а., элдин этникалык дүйнө сүрөтүндө негизделген, социализация процессинде берилүүчү жана конкреттүү жагдайлардагы жүрүм-турумдун приоритеттери, нормалары жана моделдери жөнүндөгү көз караштарды өзүнө камтыган дүйнөгө болгон көз караштардын системасы [Дрофа, 2009, 23-29-бб.]. Менталитет түшүнүгүнө менталдуулук түшүнүгү жакын, тектеш. Алар бир уңгудан турат.

Менталдуулук термини америкалык философ жана акын Р.Эмерсон тарабынан колдонулган. Ал эми илимге дологиялыктардын ойлоосун жана коллективдик көз караштарды изилдеген француз этнологу жана социо-антропология Л.Леви-Брюль киргизген. Ал менталдуулуктун мүнөздүү белгиси катары алгачкы ойлоонун, кадимки логиканын жардамында түшүндүрүлбөстүгүн, диний ишенимдерге каршы келүүчүлүгүн санаган.

Менталдуулук түшүнүгү салттык маанисинде менталитетке (нем. *mentalität*, лат. *mens*, *mentis* – акыл, ой, эстүүлүк, ойлоо образы, көңүл түзүлүшү) синоним жана тигил же бул «акыл түзүмүнөн» кабар берет, б.а., анын мазмунунда жүрүм-турумдун, жашоо образынын жана чындыктын тигил же бул кубулушун баамдап түшүнүүнүн негизи болгон, белгилүү убакыт-мейкиндиктин чегинде каралуучу туруктуу рухий баалуулуктар, тереңдиктеги руханий багыттар, көнүмдөр, автоматизмдер, латенттик ички адаттар, туруктуу стереотиптер бар экендиги назарга тутулат. Булар - өзгөчө «психологиялык жабдуулар» (М.Блок), «символикалык парадигмалар» (М.Элиаде), «үстөмдүк кылуучу метафоралар» (П.Рикер), «эскирген калдыктар» (З.Фрейд) же «архетиптер» (К.Юнг). Биздин эмгекте биз В.В.Колесовдун эмгегине таянуу менен *менталдуулук* терминин жогору баалайбыз. Анын аныктамасына ылайык *менталдуулук* «есть мировосприятие в категориях и формах родного языка, соединяющее интеллектуальные, волевые и духовные качества национального характера в типичных его свойствах и проявлениях» [Колесов, 2006, 11-б.].

1.3. Концепт жана концептосфера. Когнитивдик лингвистиканын маанилүү түшүнүктөрүнүн бири – концептосфера. Ал ойлоо сүрөттөрү, схемалар, символдор, түшүнүктөр, фреймдер, сценарийлер, гештальттар (сырткы дүйнөнүн татаал комплекстүү образдары), пропозициялар, когнитемалар уюштурган абстракттуу маанилер түрүндө жашоочу, сырткы дүйнөнүн ар түрдүү белгилерин жалпылоочу концепттерден турган

билимдердин жыйындысы. *Концептосфера* термини илимге алгачкы жолу академик Д.С.Лихачев тарабынан киргизилген.

Концепт термини көбүнчө лингвистикалык изилдөөлөрдө пайда болууда. Бул түшүнүк - азыркы когнитивдик лингвистиканын маанилүү түшүнүктөрүнүн бири. *Концепт* термини алгачкы жолу 1928-жылы С.А.Аскольдовдун «Концепт жана сөз» аттуу макаласында белгиленген. *Концепт* термини когнитивдик лингвистика багытында эмгектенген (С.А.Аскольдов, А.Вежбицкая, Р.Лангакер, Ю.С.Степанов, Р.М.Фрумкина, З.Д.Попова, А.И.Стернин, В.А.Маслова, К.З.Зуллукаров, М.Дж.Гагаев, З.К.Дербишева ж.б.) окумуштуулар тарабынан жетишерлик түрдө узак убакыт бою колдонулуп келүүдө. Илимий адабияттарда *концепт* термининин көптөгөн ар түрдүү түшүндүрмөлөрү бар. *Концепт* - «идеальный объект мира» [А.Вежбицкая], «билимди чагылтуучу структура» [З.Д.Попова, И.А.Стернин], «объект тууралуу билимдердин толук жыйындысы» [В.Н.Телия], «коллективдик аң-сезимдин дискреттүү, мазмундуу бирдиги» [А.П.Бабушкин], «сөздүн семантикалык баштапкы чеги» [В.В.Колесов] ж.б.

Жогоруда айтылган ойлорго таянуу менен концепт - маалыматты сактоонун, иштеп чыгуунун жана топтоонун маданий феномени, балким, эң кыска логикалык мүнөздөмө анын универсалдык дефинициясы болот деп ишеничтүү айтууга болот: **концепт - дүйнөнүн тилдик сүрөтү боюнча маалыматтарды топтоочу жана сактоочу конструктивдик түшүнүк.** Анын маанилик келемүндө түшүнүк, фрейм, гештальт, пропозиция, прототип, сценарий, элес, символ ж.б. семантикалык категориялар орун алган (Н.Н.Болдырев, З.Д.Попова, И.А.Стернин, Л.И.Дрофа).

1.4. Концепттин ички категорияларынын тилдик каражаттарда берилиши. Концепт ар түрдүү түзүлүшкө жана элементтерге ээ. Ал когнитивдик лингвистикада фрейм, сценарий, схема, символ, когнитивдема, прототип, пропозиция түзүлүштөрүнө ээ болуп, менталдык маалыматтарды ушул категориялар аркылуу туюндураат. Ал эми фрейм жана сценарий түрүндөгү түзүлүштөр аркылуу маданий, улуттук ырым-жырымга байланыштуу лексемаларды сыпаттоо ийкемдүү жана натыйжалуу. Фрейм - статикалык түшүнүктү (кыймылсыз кырдаалдык элести), ал эми сценарий - динамикалык түшүнүктү (кыймыл-аракеттүү кырдаалдык элести) иерархиялык мүнөздө элестүү чагылдыруучу түзүлүш. Фрейм жана сценарий кандайдыр бир концептке мүнөздүү маалыматты камтыган моделдин милдетин аткарышат. Белгилүү бир концепт алардын өзөгүн түзөт. Өзөк фрейм менен сценарийди айланга же биринин артынан бири келүүчү ырааттуулукта маанилик жактан тыгыз байланышкан кутучалар жайгашат. Когнитивдема түшүнүгү дүйнөнүн маалдык сүрөтүн когнитивдик анализдөөнүн негизинде ачып берүүдө Е.И.Иванова тарабынан киргизилген

[Иванова, 1997, 104-б.]. Е.И.Иванова когнитивдема деп бир же бир нече макалдын семантикалык мейкиндигин анализдөөдө реконструкциялануучу жана бир макалдын, дүйнөнүн макалдык сүрөтүнүн же дүйнөнүн бардык макалдык сүрөтүнүн фрагментинин когнитивдик моделин сыпаттоодо функционалдык жактан маанилүү, билимдин пропозициялык жалпылоочу бирдигин айтат.

1.5. Концептуалдык изилдөөнүн методдору жана ыкмалары деп аталат жана мында когнитивдик лингвистикада концептти изилдөөнүн азыркы абалы, багыттары, буга карата илимпоздордун ой-пикирлери жөнүндө айтылат. Бүгүнкү күнгө чейин изилдөөчүлөр тарабынан концептти изилдөөнүн жана окуп-үйрөнүүнүн бир нече ыкмалары иштелип чыкты. Мындай концептуалдык изилдөөнүн максаты катарында маданият жаатында актуалдуу концепттердин маани-маңызын ачып көрсөтүү жана алардын концептуалдык талааларын иликтөө саналат [Бабенко, 2000]. Концептуалдык изилдөөнүн маселелерине арналган теориялык жана эксперименталдык ири материал азыркы тил илиминде Н.Д.Арутюнова, С.Г.Воркачев, В.З.Демьянков, А.А.Залевская, И.В.Карасик, В.В.Колесов, Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова, И.А.Стернин, Р.М.Фрумкина сыяктуу окумуштуулар тарабынан иштелип чыккан. Бирок алардын арасында бирдиктүү, универсалдуу, туруктуу ыкма кезикпейт. Бул боюнча окумуштуулардын ой-пикирлери ар кыл. Азыркы мезгилде лингвистика илиминде лексикалык концептти изилдөөнүн өзгөчө таркаган ыкмалары жана жоболору төмөнкүлөр: 1) ачкыч сөзүнүн маанилерин сөздүктөрдөгү түшүндүрмөлөрдүн негизинде анализдөө; 2) сөздөрдүн көп маанилүүлүгүн анын жайылуу процессинде изилдөө; 3) аталышы концептти репрезентациялоонун негизги лексикалык каражаты болгон ар түрдүү талааларды түзүү жана окуп-үйрөнүү; 4) ачкыч сөзүнүн этимологиясына кайрылуу; 5) изилденип жаткан ачкыч сөзүн кучагына алган паремиологиялык жана фразеологиялык бирдиктерди, б.а., концептти вербализациялоонун каражаттарын анализдөө, алардын провербиалдык бирдиктерде берилүүсүн ачып көрсөтүү; 6. психолингвистикалык, ассоциативдик эксперименттер.

Концептуалдык изилдөө улуттук концепттин өзгөчөлүгүн ачыктайт.

2-бап. Кинологиялык лексиканын түзүмү жана менталдык мазмуну деп аталып, кинологиялык лексиканын курамына анализ берилди. Бул бөлүм кинологиялык лексиканын курамын жана когнитивдик мазмунун аныктоого, макал-лакаптардагы ордун, позициясын, маанилеринин түрлөрүн ачып көрсөтүүгө, провербиалдык бирдиктердеги маанисин талдоого, негизги кинологиялык концепттердин көркөм чыгармалардагы санын тактап, этимологиясын анализдөөгө арналат.

2.1. Кинологиялык лексиканын жалпы түзүмү деп аталып, итке байланыштуу сөздөр топтолуп, системалаштырылып, тигештирилет.

Тилдик планда алганда, ит жаныбары башка үй жана жапайы айбандардан өзүнө тийиштүү лексикалык бирдиктердин бай экендиги менен айырмаланат. Буга күбө кагарында *ит* сөзү катышкан макал-лакаптардын, фразеологизмдердин, афоризмдердин ж.б. провербиалдык бирдиктердин, о.э., итке арналган көптөгөн көркөм чыгармалардын көптүгү далил болот.

Мында сөздүктөрдөн, энциклопедиялардан, илимий-популярдуу адабияттардан, макал-лакаптардан жана эл оозунан, ар түрдүү булактардан жыйналган кинологиялык лексика белгилүү бир нукка жана классификацияга ажыратылып, ошонун негизинде иликтенет. Алар төмөндөгүчө:

- 1) иттердин түрлөрүнүн жана пордаларынын аталыштары;
  - 2) иттердин кличкалары (жасалма ат);
  - 3) дене мүчөлөрүнүн, ички органдарынын аталыштары;
  - 4) итти сыпаттоочу, мүнөздөөчү жана сүрөттөл аныктоочу лексика;
  - 5) кыймыл-аракетин, иштөө функциясын жана аткарган кызматын маалымдоочу этиш сөздөрүнүн базалык тизмеси;
  - а) иттердин дабыш чыгаруу өзгөчөлүктөрүн билдирүүчү, б.а., итке байланыштуу сырдык сөздөр;
  - б) итти кубалоого, четтетүүгө, алыстатууга багытталган буйрук ыңгай түрүндөгү этиш сөздөр, б.а., ар түрдүү командалар;
  - в) итти чакырууда пайдаланылуучу лексика;
  - г) итти тукурганда, айдактоодо иштетилүүчү сөздөр;
  - б) дрессировкага жана ар кыл операцияларга үйрөтүүдөгү сөздөрдүн топтому;
  - 7) экстерьер, сырткы формасын, фигурасын, келбетин жана көлөмүн сүрөттөөчү лексикондордун жыйындысы;
  - 8) аңчылык ишкердигинде колдонулуучу лексикалык бирдиктер;
  - 9) түсү, өңү жана жүнүнүн өзгөчөлүктөрүнө карата айтылуучу сөздөр;
  - 10) ит ээ болгон жана анда бар нерселердин номинациялары;
  - 11) төрт буттуу досторубузга кам көрүү жана багууда колдонулуучу лексика;
  - 12) ветеринария жана түрдүү ооруларды чагылдыруучу аталыштар;
  - 13) итти эркелетүүдө колдонулуучу лексика;
  - 14) «*Ит*» концепти катышкан антропонимдер жана уруулардын аттары;
  - 15) топонимдерде катышкан кинологиялык сөздөр.
- Бул топтордун ар бири боюнча топтолгон лексикалык бирдиктердин санын көрсөтүлүп, тийиштүү мисалдар менен жабылган. Мындагы топтолгон бирдиктерди изилдөөнүн базалык катмары катары саноого жана аларды мындан ары тереңирээк жана масштабдуураак изилдөөгө боло тургандыгын белгилеп кетүүгө болот.

2.2. Кинологиялык алкактагы негизги түшүнүктөр. Мында кыргыз

тилиндеги кинологиялык негизги түшүнүктөр, иттин ар кандай аталыштары (ар кайсы тилдердеги аталуусу), о.э., *ит* сөзү менен тыгыз алакадагы элдин жалпы катмарына жеткиликтүү эмес айрым түшүнүктөр ачыкталып, чечмеленген. Алсак, *Серек* - үй кайтарган жөнөкөй ит. *Тазы* - тайган. *Ак ашык*, *көк ашык* - эки жашка толгон ит, *Алапар* - короочу ит. *Барбос* - чоң короо ити. *Анубис* - (греч.) Байыркы Египеттеги сыйлуу кудайлардын бири. Түрк тил-деринде: өзбекче, кумыкча, түркмөнчө *ит*, түркчө *көлек*, *ит*, азербайджанча *ит*, *көпөк* (караңыз: кыргызча ат *Көбөк*), алтайча *ийт*, казакча, каракалпакча *ыйт*, башкырча, татарча *эт*, уйгурча *ит*, *ишт*, якутча *ыт*, чувашча *йыта* ж.б.

Бул иш-аракеттерди жүзөгө ашырууда сөздүктөрдөн, справочниктерден жана кээ бир илимий булактардан пайдаландык.

2.3. «Кумайык» - мифологиялык концепт: теги жана мазмуну. «*Ит*» концептин мифологиялык элемент да коштой алат. «Манас» эпосунда кумайык деп аталган кыргыздын тайганы жөнүндө айтылат. Р.Сарыпбековдун жазуусуна караганда, кумайык - Манастын алгыр тайганы, кийин ал мурас катары Семетейге калат. Саякбай Каралаевдин варианты боюнча көк жору тууган көзү ачыла элек кызыл эт күчүктү Манас Медияндын чөлүндөгү Кум-Булактын боюндагы кумайдан кайыбынан таап алат. Аны жубайы Каныкей багып өстүрөт. «Манас» эпосунда кумайык баатырлардын жөнөкөй гана аңчылык тайганы болбостон, өзгөчө бир жанга күйөр, сыйкырдуу жаныбары катары сүрөттөлөт. Көпчүлүк булактардын негизинде *кумайык* түшүнүгүн чыныгы мифтик түшүнүк катары санап, анын таз жорудан пайда болгон деген версиясын кубаттайбыз.

2.4. «Кинизм» концепти философияда. Философияда *кинизм* кинологиялык түшүнүгү кезигет. Кинизм - антик философиясындагы соқраттык мектептердин негизгилеринин бири. Ал афиналык Антистен тарабынан б.з.ч. 445–360-жылдарда негизделген. Кинизм окуусуна ылайык эң мыкты жашоо – ар кандай ашыкча жана пайдасыз ээ болуулардан эркин, жашоонун шарттарынан жана ар түрдүү жасалмалуулуктун татаалдыктарынан ажыраган, иттин жашоосундай күн кечирүү. Биздин заманга чейинки 350-жылдардан биздин замандын 500-жылдарына чейинки мезгилде кинизмди көптөгөн ойчулдар тигил же бул формада карманышкан. Кинизмдин эң көрүнүктүү өкүлү синоптук Диоген *ит* деген атка ээ болгон.

2.5. Макал-лакаптардагы «Ит» концептинин борбору жана жакабели. Окумуштуу В.А.Маслова концептуалдык изилдөөнү концепттин ядросун жана перифериясын аныктоодон баштоо ыкмасы ыңгайлуу жана натыйжалуу деп эсептейт [Маслова, 2001, 67-б.]. Концептуалдык талааны сүрөттөө ыкмасынын негизинде *ит* темасын камтыган макал-лакаптардагы сөздөрдүн колдонулуучу жыштыгы жана алардын *ит* сөзүнө карата ядролук жана перифериялык зоналарга жайгашуусу аныкталды жана мындай

ыкманын негизинде «Ит» концептинин түрдүү белгилери ачыкталары көрсөтүлдү. Бул максатка жетүү үчүн кыргыз тилиндеги ит темасын камтыган 650гө жакын макал-лакаптар иликтенип, аларга статистикалык анализ жүргүзүлдү. Бул иш-аракеттин жыйынтыгында ит концептинин макал-лакаптардагы ядролук бөлүгүндө *үрүү 79, кабуу 34, ээси 20, үрөгөн (үрөнөөк) 15, ажаан 10* сөздөрү; жакынкы перифериясына *болуу 10, талоо 9, жаман 8, ач 8, иттиги 7, айылы 7, тиши 6* сыяктуу сөздөр; ал эми алыскы перифериясына *семирүү 6, туу 5, ооруну 5, кутурган 4, көк 4, ток 4, баласы 3, ашы 3, каргысы 3* тил бирдиктери камтылгандыгы анык болду.

2.6. Кинологиялык сөздөргө денотативдик жана коннотативдик маанилер. *Ит, канчык, дөбөт, күчүк ж.б.* сөздөр денотативдик-лексикалык жана коннотативдик-стистикалык эки чоң мааниге ээ. Мындай учурда бул сөздөр эмоционалдык-экспрессивдүү жана субъективдик-баалоочу семантиканы кабыл алышат [Виноградов, 1963, 3-8-бб.]. Сөздүн жалпы мазмунун, түз маанисин билдирип, анын семантика-стистикалык жана эмоционалдык-экспрессивдик белгилерин жана боңтуулугун билгизбеген маани денотативдик маани деп аталат. Мисалы, *ит* сөзүндө денотативдик маани бар. Себеби ит дегенде анын пордаларынан, өң-түсүнөн, кличкасынан, жашоо шартынан, экстерьеринен, көлөмүнөн, мүнөзүнөн, абалынан жана башка өзгөчөлүктөрүнөн көз карандысыз каалаган итти түшүнөбүз. Коннотация – сөздүн башкы маанисинин негизинде жаралуучу эмоционалдык-экспрессивдүү, семантика-стистикалык, аксиологиялык, баа берүүчү, сыпаттоочу жана сөздө өзгөчө боёктуулукту пайда кылуучу өгмө маани. *Ит, итибай, канчык, дөбөт, машке* сөздөрүндө терс, *күчүк* сөзүндө оң жана терс коннотациялык маани жайгашкан. Анткени бул лексемалар адресант тарабынан адресатка карага колдонулганда жийиркеничтүү, тоотпогон, жек көргөн, шылдыңдоочу, кемсинтүүчү негативдик мамилени көрсөтүшөт.

2.7. «Ит» концепти кирген провербиалдык каражаттар. Лингвомаданият таануу үчүн провербиалдык бирдиктер баалуу маалымат бере алат. Биздин эмгекте провербиалдык каражаттар катары макал-лакаптар, фразеологизмдер, афоризмдер, табышмактар жана белгилер саналат. Анткени *провербиалдык* сөзү байыркылык, маданий маанилүүлүк, баалуулук, жалпыга маалымдуулук, универсалдуулук, эмоционалдуулук сыяктуу түшүнүктөрдү күчатына алат. Бул өзгөчөлүктөрдүн бардыгы бир гана макалдарга таандык болбостон, ылакаптарга, накыл сөздөргө, фразеологизмдерге, афоризмдерге, табышмактарга, белгилерге да тиешелүү болот. *Провербиалдык* сөзү англис тилинин сөздүгүндө 1) макалдарга таандык; 2) провербиалдык – “лакап болуп калган; жалпыга маалым деген маанилерге ээ. Европа тилчилери *проверб, провербиум* деп макал-лакаптарды аташат. **Фразеологизмдер** – улуттук маданиятты, менталитетти чагылдырган баалуу булак. Калктын итке

байланыштуу, жаныбарларга, канаттууларга, каада-салт, ырым-жырым, адеп-ахлакка, жалпы эле жашоо образына байланыштуу көз карашы фразеологизмдерге сиңген. Аларды изилдөө аркылуу тилде камтылган улуттук лингвомаданий түшүнүктөрдүн мейкиндигин аныктоого болот. **Макал-лакаптарда** элибиздин акылман ойлору, дүйнө таанымы, жашоо образы, философиясы жана ааламга болгон көз караштары чагылдырылат. Алар – паремиялардын эң көп таркаган түрлөрү. Паремиялардын башка түрлөрүнө салыштырмалуу кинологиялык лексика макал-лакаптарда басымдуу колдонулат. Буга биз тараптан топтолгон 650гө жакын кинологиялык лексиканы камтыган макал-лакаптар күбө. *Ит* сөзү кыргыз жана орус тилдериндеги макал-лакап, фразеологизмдерде төмөнкү сапаттар жана түшүнүктөр менен ассоциацияланат: *ачка, үшүгөн, чарчаган, ачуулдуу, сак, берилген, өз жанын аябаган, кызганчаак, күнөөкөр, көрөгөч, уятсыз, бактысыз, кыйын турмуш, кадырсыз өлүм ж.б.* [Козлова, 2001, 3-10-бб.]. «Ит» концептин камтыган макал-лакаптардын басымдуу көпчүлүк бөлүгүндө *ит* сөзү өгмө маанисинде берилип, адамдарга карата шилтенлип, алардын ар түрдүү терс сапаттарын, касиеттерин ачып көрсөтөт. Мындан сырткары бул параграфта итке байланыштуу табышмактар, афоризмдер жана белгилер дагы иликтөөгө алынган.

2.8. Кинологиялык лексемалардын тексттеги статистикасы. Анализдөөнүн объекти катары Ч.Айтматовдун «Дениз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестинин кыргыз жана орус тилдериндеги котормолору жана А.М.Чельцов-Бебутов, Н.Н.Немоновдун «Наши верные друзья» деген чакан эмгеги тандалып алынып, андагы *ит (собака), дөбөт (лес, кобель), канчык (сука, сучка), күчүк (щенок)* сөздөрүнүн колдонулуу жыштыгына статистикалык анализ жүргүзүлдү. Изилдөөнүн натыйжасында көркөм чыгарманын кыргыз тилиндеги берилишинде *дөбөт* сөзү 54, *ит* сөзү 5, *канчык* сөзү 7 жолу колдонулуп, баары биригип 66 жолу колдонулган. Ал эми орус тилиндеги берилишинде *лес* сөзү 47, *собака* сөзү 2, *сука* сөзү 6, *кобель* сөзү 3 жолу колдонулуп, баары биригип 58 жолу колдонулган. Эки тилдеги берилишинин жалпы жыйынтыгында *дөбөт, ит, канчык* сөздөрү 124 жолу кайталанган. Ал эми илимий-популярдуу басылмада *ит (собака)* сөзү 277, *дөбөт (лес, кобель)* 15, *канчык (сука, сучка)* 2, *күчүк (щенок)* сөзү 33 жолу колдонулуп, натыйжада бул сөздөрдүн баары 327 жолу пайдаланылган. Бул китепте *ит* сөзү *дөбөт, канчык, күчүк* сөздөрүнө караганда жалпы денотативдик мааниге ээ болуп, жыш кайталаана тургандыгы байкалды.

2.9. Кинологиялык сөздөрдүн этимологиясы. Мында *ит, дөбөт, канчык* жана *күчүк* сөздөрүнүн этимологиясына кайрылганбыз. Бул максатка жетүү үчүн этимологиялык сөздүктөрдү, илимий изилдөөлөрдү талдап чыгып, төмөнкүдөй тыянактарды чыгарганбыз: 1) кыргыз тилиндеги *ит* сөзү

К. Сейдакматовдун пикири боюнча, чуваш тилиндеги *йым* сөзүнө окшош байыркы орток түрк сөзүнөн тыбыштык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында пайда болгон; 2) А.М.Щербактын изилдөөлөрүндө *ит* сөзүнүн келип чыгуусу анык көрсөтүлгөн эмес, бул сөздүн көптөгөн түрк тилдеринде да ушундай аталарына басым жасалган, о.э., чуваш тилиндеги *йым* формасын дагы камтып кеткен. Ал дөбөт сөзүнүн этимологиялык түшүндүрмөсүн татаал деп эсептейт жана бул сөз бир гана В.В.Радловдун сөздүгүндө берилгендигин белгилейт. *Канчык* сөзү латын тилиндеги индоевропа учкусунан ээ *canis* сөзүнөн келип чыккан деп божомолдойт жана бул сөз кыргыз тилиндеги *канчык* сөзүнө окшошуп кетет.

3-бап. «Ит» концепти кыргыз ыйтуумунда деп аталып, мында кыргыз тилиндеги провербиалдык бирдиктерди когнитивдик жактан анализдөөнүн негизги жыйынтыктары камтылган.

3.1. «Ит» фрейминин концептуалдык мазмуну: денотаттын касиеттери, түрлөрү (породалары) жана функциялары. Ит жаныбары энциклопедиялык, түшүндүрмө сөздүктөргө ылайык төмөнкүдөй сүрөттөлөт: *Canis lupus f. familiaris* ит сымалдар тукумундагы сүт эмүүчү үй жаныбары. Ал хордалуулар тибине жана омурткалуулар классына кирет. Жер шарынын бардык чөйрөсүндө кенири таралган. Жырткыч айбандардын бардык анатомиялык, физиологиялык жана инстинктивдик касиеттерине ээ. Иттер адамдын социалдык жашоосунда маанилүү, баалуу жана пайдалуу.

3.2. «Ит» концепти социумдун аксиологиялык парадигмасында. Концепттин баалуу түзүүчүлөрүн ачып берүү максатында совет учурундагы жана андан кийинки мезгилде жарык көргөн басылмалардагы *ит* лексемасынын лексикалашуусунун тарыхый перспективасын карап чыгабыз. Бул максатка жетүү үчүн ар кайсы мезгилдерде жарык көргөн кыргыз тилинин үч кыл түшүндүрмө сөздүктөрүндөгү («Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (1969)», «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (1984)», «Кыргыз тилинин сөздүгү (2010)») «Ит» концептинин аныктамаларын анализдеп чыктык жана бул маселени ишке ашырууда Ю.Н.Михайлованын, Е.Ю.Булыгинанын жана Т.А.Трипольскаянын теориялык изилдөөлөрүнө таянганыбызды белгилеп келмекчибиз [Структура представления знания в языке, 1994, 125-134-бб.]. Аларда «Ит» концептинин аныктамалары объективдүү жана нейтралдуу берилген жана аны аксиологиялык шкалада төмөндөтүүчү: *сүйл., жактыбгн., көтөр., эск., өт., диал., согн.* сыяктуу стилистикалык белгилер кезикпейт. Ушул себептүү «Ит» концепт-константасы убакыттын өтүүсү менен өзгөрүлбөй тургандыгы, ар дайым туруктуу позицияда калуусу жана мазмунуна дүйнө сүрөтүнүн дайымкы өзгөрүүсүз фрагменти камтылгандыгы байкалат.

3.3. «Ит» концептосферасынын лексикографияда толук репрезентацияланышына карата. «Ит» концептинин лексикалык

(сөздүктөрдөгү) репрезентациясы (кодификациясы) концепттин ядросунда тематикалык жактан жалпылаштырылган катмарлардан турган 10 микрогалааны белгилеп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.

1. Адамдар үй, короо кайтаруу үчүн, мергениликке алып чыгуу үчүн ж.б. максаттарда пайдалануучу карышкырлар (кээде ит сымалдар) тукумуна кирүүчү, колго үйрөтүлгөн үй жаныбары. Бардык жерде тараган типтүү жырткыч (эт жеңүү).

2. Кээ бир айтылмаларда: ит сымалдар тукумуна кирүүчү жапайы сүт эмүүчү жаныбарлардын аталышы.

3. Мүчөлдүн он биринчи жылынын аты.

4. *Өтм. м.* Жаман көргөндүгүн жамандыгын билдиргенде, тилдегенде, жекиргенде, сөккөндө ж.б. колдонулат (у.э. мааниде *иттин баласы, канчык, дөбөт* сөздөрү да айтылат) жана адамдарды жапайы, зордукчу, шүмшүк, ыпылас, митаам (*ит* эле болдум! *Ит*, жогол! ж.б.) деп атоодо өтмө маанисинде келтирилет. Мынтин каардуу, таш боор, орой адамды аташат.

5. *Өтм. м.* Ашыкча ынтызарлык менен кимдир бирөөнүн кызыкчылыктарын коргогон, ага кызмат кылган адам.

6. *Өтм. м.* Кандайдыр бир иште маш болгон, элтүү, билгич адам (орус элинин ыйтуумунда, карапайым кепте).

7. Ит сыяктуу жаныбарлардын мехи жана алардын терисинен, мехинен жасалган буюм (кийим-кече).

8. Коммерциялык жана компьютердик жаргондо @ белгисинин аталышы. Электрондук адреске колдонулуучу бул белги англисче *at* предлогу, орус тилинде «собачка» дегенди билдирет. Ал эми кыргыз тилинде сүйлөөчүлөр дагы муну «собачка» деп эле айтышат. Бирок кыргыз тилинин айрым өкүлдөрү орус тилинен которуп «күчүкчө» дешет.

9. Мылтыктагы спускалык крючок же механизм.

10. Кээде тамаша иретинде адамдын *төрт бутуу досу* же *азуулуу досу* делет. Алынган сөмөлдөрдүн потенциалдык түрдө концептуалдык белгилер катары кароого болот. Мындай иш-аракет концепттин түшүнүк берүүчү, образдык жана аксиологиялык түзүүчүлөрүн аныктоого жол берет.

3.4. «Ит» компоненти бар провербиалдык каражаттардагы когнитивдик анализ. Дүйнөнүн провербиалдык тилдик сүрөтүндөгү «Ит» концептинин менталдык-тилдик мазмуну когнитивдик анализ аркылуу ачыкталат. Бул үчүн 823 провербиалдык тилдик бирдик анализденип, аларда концепттин маанилүү, орчундуу, айырмалоочу жана түшүнүү предмети катары каралган белгилери айкындалды. Жалпысынан 21 топ аныкталып, аларда 60 эң жыш (кайталанып туруучу) когнитивдик көрсөтүлгөн.

1-топ. *Ит* – терс сапаттуу айбан. а) *Ит* – жамандыктын, күчөткүч терс маанисин белгиси (46) - *Айдай чырайыңды иттей кыялың бузат*; б) *Ит* - керексиз, эч нерсеге арзыбаган нерсе (34) - *Молдо акча үчүн итке куран*

түшүрөт; в) Ит – ажаан, кабанаак (32) - Ажаан иттин капканынан асмактын какканы жаман; г) Ит – сыны, чени, тынчы жок бейжай жандык (29) - Эби (же ары) жок ит чымынга да үрөт; д) Ит – адилетсиз, кара мүртөз жана ырайымсыз (33) - Ит арабанын астында журул, «мен тарттым!» дейт; е) Ит – кыйынчылыктын, чыдамдуулуктун символу (25) - Күлдүн жаны иттин жаны менен тең; ж) Ит кутурса чектен чыгат (8) - Ит кутурса – айга секирер.

2-топ. Ит – оң сапаттуу айбан. а) Ит – сакчы (46) - Жакшы ит жсалпы айылды кайтарат; б) Ит – адилет, акылдуу жандык (26) - Иттин кыжырына тийбесең каптайт; в) Ит – адамдын шериги (18) - Ит ээсинен калбай калаага барат, аңкоо арага түшөмүн деп жалаага калат; г) Ит – баалуу, пайдалуу, эмгекчил (18) - Ит - жети казынанын бири, Ичи бузуктан ит ийги; д) Ит – алгыр, кыраан жаныбар (16) - Киши оозу кыймылдагыча – ит качырат; е) Иттер жыгчыл, аңчы жана сак болушат (11) - Мүнүшкөрдүн кесиби – ит агытып, куш салмак; ж) Ит тукумдуу, түшүмдүү келет (4).

Берилген провербиалдык бирдиктердеги когнитивемалардын жыштыгына карай «Ит» концептинин үч катмарын аныктайды:

3.5.1. «Ит» концептинин ядролук зонасын төмөнкү топтор түздү. Ит – терс сапаттуу айбан (415), Ит – оң сапаттуу айбан (205).

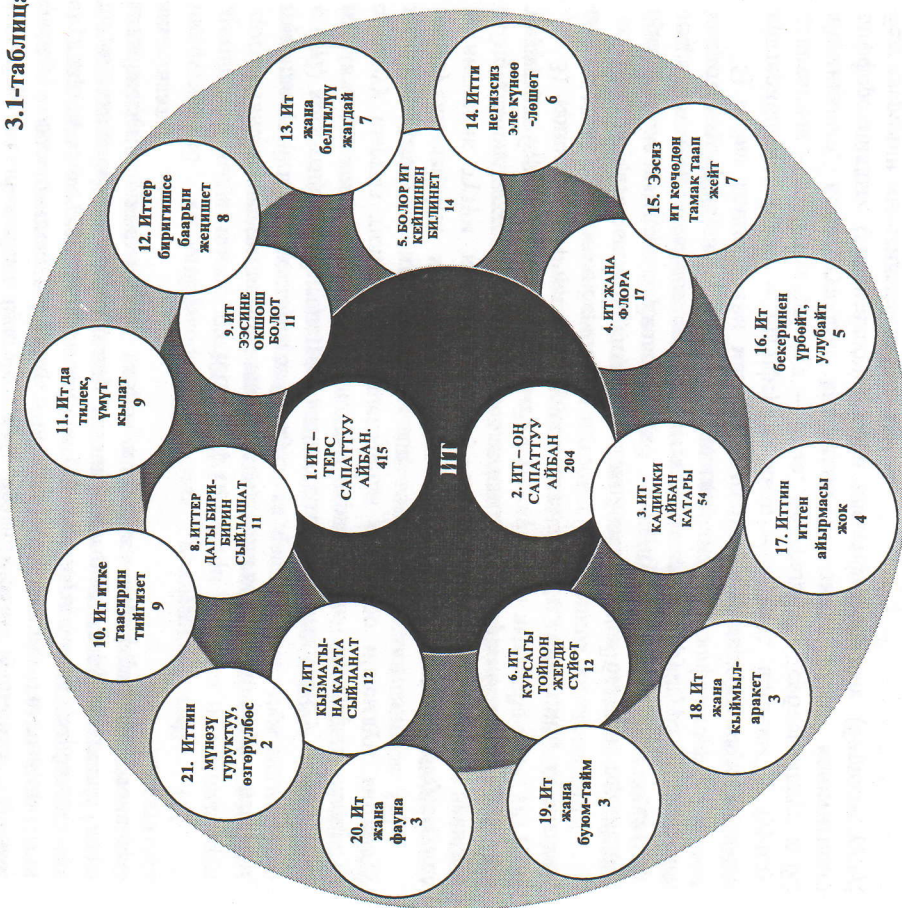
3.5.2. «Ит» концептинин перифериялык зонасын төмөнкүлөр жаратты: а) жасакны перифериясынан - Ит кадимки айбан катары каралат (54); Ит - флора дүйнөсүндөгү агалыш (17); Болоор ит кейпинен билинет (14); Ит үчүн курсагы тойгон жер баарынан ыйык, маанилүү (12); Иттер дагы бири-бирин сыйлашат, колдошот (11); Ит ээсин тартат, ага имерилет (11). Алыскы перифериясынан - Итти жок жерден күнөөкөр кылышат (6); Ит бекеринен үрбөйт, улубайт (5); Иттин иттен айырмасы жок (4); Ит жана кыймыл-аракет (3); Ит жана буюм-тайм (3) ж.б. орун алышты. Провербиалдык бирдиктерди анализдөө концептин сөз-номинантынын сөздүктөрдөгү макаласын бир канча чоңойтуп жиберди (3.1-табл.).

3.6. «Ит» концепти кандай ассоциацияларды пайда кылат? «Ит» концептин конструкциялоо максатында биз эркин ассоциативдик эксперимент жүргүздүк жана мунун жардамында окуучу-гимназисттердин кабылдоосундагы бул концептин маңызынын спецификасын ачыктадык.

Экспериментке Ош шаарындагы №6 А.С.Макаренко атындагы мектеп-гимназиясынын жана №16 орто мектебинин 7-9-класстарынын окуучуларынын арасынан 124 окуучу респондент катары катышты. Респонденттердин жашы – 12-14гүн аралыгында.

Аларга төмөнкү төрт суроого жооп берүү сунуш кылынды («Ит» сөз-стимулуна 3-4 реакция (сөз, сөз айкашы, сүйлөм жазуу)): 1) «Ит» түшүнүгүнүн аныктамасы кандай?; 2) «Ит» дегенде эмнени түшүнөсүңөр?;

3.1-таблица

3) Кайсы учурда адамды ит деп атайбыз?; 4) Ит сөзүндө оң маани үстөмдүк кылабы же терс мааниби?

Натыйжада 58 ассоциат аныкталды. Эксперименттин жыйынтыгын чыгарууда бардык ассоциаттар ошонун ичинде бирин-серин кезигүүчүлөрү дагы эске алынды. Ассоциативдик талаанын ядросун: «Үй жаныбары» (82); «Адамдын досу, достук» (77); «Үй-жайды, короону (уурулардан) кайтарат, адамды коруучу, сакчы» (62); «Адамды урушканда же урушуп, мушташып кеткен учурубузда ит дейбиз» (48); жасакны перифериясын: (21); «Жаман адамды, аны жаман, жек көргөндө, жамандаганда ит дейбиз» (20); «Ит оң маанисинде көбүрөөк колдонулат» (19); «Жаныбар, айбан (жырткыч)» (18); алыскы перифериясын: «Ит дегенде ширин күчүк эске келет» (4); «Аңчылыкта колдонулуучу, көмөк көрсөтүүчү жаныбар» (4); «Жаман

жаныбар, ал үй-жайды булгайт» (3); «Мышыктын душманы» (2) ж.б. сыяктуу ассоциациялар түздү. Мындай анализдин негизинде тил өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги, дүйнө туюмундагы жана вербалдык эс тутумундагы «Им» концептинин чагылуу өзгөчөлүктөрү ачыкталат жана натыйжасында концепттин ядролук жана перифериялык зоналары аныкталат.

КОРУТУНДУ

«Им» концептин когнитивдик-тилдик, лингвوماданий өнүгтө изилдел, төмөндөгүдөй натыйжаларга ээ болдук:

1) когнитивдик лингвистика жана лингвомаданият таануу сыяктуу тил илиминдеги жаңы тармактардын ыкмаларын жана идеяларын колдонуу аркылуу кыргыз тилиндеги концепттерди сыпаттоо ийкемдүү, ыңгайлуу жана натыйжалуу экендиги далилденди;

2) концепттин менталдык бирдик иретинде адамдын ойтуумунда когнитивдик түзүм катары жашоосу жана тилдик каражаттар аркылуу «тышталып», лексемаларда, фразеологизмдерде, паремияларда жана ири тексттерде бериле тургандыгы ачыкталды;

3) концепттин ички категорияларына (фрейд, сценарий, когнитивма, символ ж.б.) мүнөздөмө берилди;

4) кинологиялык концепттер жөнөкөй лексикадан баштап, терминдер, профессионализмдер, диалектилик түшүнүктөр, сырдык сөздөр, антропонимдер, топонимдер ж.б. камтылган татаал структуралуу жана кең масштабдуу түзүлүш экендиги айкындалды;

5) «Им» концептинин мазмунундагы иерархиялык түзүлүштүн ички критерийлерин (ядро – периферия, жыш – сейрек, алгачкы – туунду, денотаттык – түшүнүктүк, түз – өтмө, нейтралдуу – субъективдүү ж.б.) айкындалып, концептуалдык анализдин негизинде «Им» концептинин дифференциялык (айырмалоочу) жана классификациялык (бириктирүүчү) белгилеринин жыйындысы аныкталды;

6) кинологиялык лексиканы сыпаттап чыгуунун негизинде, анда эки башкы маанилик катмар - денотативдик жана коннотативдик маанилер бар экендиги белгиленди;

7) «Им» концептин камтыган макал-лакаптардагы сөздөрдүн жыштыгын талааны сүрөттөө ыкмасынын негизинде иликтөө натыйжалуу жана ыңгайлуу экендиги далилденди;

8) «Им» концептинде берилген этномаданий көрүнүштөр, стереотиптер, образдар, ырым-жырымдар, белгилер аныкталып сыпатталды, андагы этномадандык фрейдлер, скрипттер, когнитивмаалар ж.б. бөтөнчөлүктөр белгилүү болду;

9) кинологиялык алкактагы негизги аталыштардын, образдардын, түшүнүктөрдүн этимологиясына, дериватологиясына талдоо жүргүзүлдү;

10) «Им» концептинин когнитивдик белгилери провербиалдык

бирдиктерди анализдөөнүн жана алардагы когнитивмааларды аныктоонун негизинде ачыкталуусу, алынган когнитивмаалар концептин сөздүктөрдөгү аныктамаларынын көлөмүн арттырууга жөндөмдүү болуусу ырасталды;

11) кыргыз тилинин провербиалдык фондунда ит жаныбары жана *им* сөзү менен туюнтулуучу адам жалпысынан терс мүнөздөлө тургандыгы аныкталды;

12) «Им» концептин камтыган провербиалдык бирдиктердин курамында көп сандагы предикаттар, эпитеттер, зоосемиялык аталыштар, метафора, метонимия жана салыштыруу сыяктуу стилистикалык троптор, антонимдик жуп когнитивмаалар, аз сандагы антропонимдер, топонимдер орун алгандыгы, кыргыз этносунун турмуштук түрдүү белгилери жана дүйнө таанымы, этномаданий маалыматтар бериле жана сактала тургандыгы айкын болду;

13) ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгынын негизинде тил өкүлдөрүнүн аң-сезиминдеги жана дүйнө туюмундагы «Им» концептинин чагылуу өзгөчөлүктөрү аныкталып көрсөтүлдү;

14) «Им» концепти өзүнүн келте колдонулуу процессинде түрдүү баа берүүчү жана образдык өзгөрүүлөргө кабыла тургандыгы, түшүнүк берүүчү компонентинин көлөмү жалпысынан өзгөрүүсүз калуусу көрсөтүлдү.

Кинологиялык концепттер этностун когнитивдик-тилдик аң-сезиминин маанилүү алкагы болот. Алар көп катмардуу, татаал структурага ээ. Ошондуктан алардын түшүнүк берүүчү, образдык, аксиологиялык, паремиялык, деривациялык, анатомиялык-физиологиялык, мифологиялык, магиялык, философиялык, психологиялык, этимологиялык ж.б. катмарларын изилдөө мезгилдин талабы болуп эсептелет.

Диссертациялык темага тиешелүү жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Амралиев, С.М. Семантика кинологической лексики в паремиях [Текст] / С.М. Амралиев // Сборник научных трудов факультета русской филологии. К 60-летию университета и факультета, выпуск 2. Ош - 2010. - 65-69-бб.;
2. Амралиев, С.М. Итке байланыштуу сөздөрдүн Ч. Айтматовдун «Дениз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» аттуу повестиндеги жана илимий популярдуу эмгектеги саны [Текст] / С.М. Амралиев // Сборник научных трудов факультета русской филологии. К 60-летию университета и факультета, выпуск 2. Ош - 2010. - 123-129-бб.;
3. Амралиев, С.М. Пословица – фрейд и сценарий [Текст] / С.М. Амралиев, А.А. Калмурзаева // Сборник научных трудов факультета русской филологии. К 60-летию университета и факультета, выпуск 3. Ош - 2011. - 50-55-бб.;
4. Амралиев, С.М. Концепт как термин современной лингвистики [Текст] / С.М. Амралиев, А.А. Калмурзаева // Сборник научных трудов факультета русской филологии. К 60-летию университета и факультета, выпуск 3. Ош - 2011. - 55-64-бб.;
5. Амралиев, С.М. Интерпретация понятий «менталитет» и «ментальность» [Текст] / С.М. Амралиев, Л.Н. Дрофа // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы (проф. К. Матикеевдин 70 жылдыгына арналган эл аралык, илимий-практикалык конференциянын материалдары). Атайын чыгарылыш. Ош - 2012. - 24-27-бб.;
6. Амралиев, С.М. «Ит» фрейминин концептуалдык мазмуну: денотаттын касиеттери, түрлөрү (породалары) жана функциялары [Текст] / С.М. Амралиев // Ош МУнун жарчысы, №3 саны. Ош - 2013. - 17-20-бб.;
7. Амралиев, С.М. «Ит» концепти социумдун аксиологиялык парадигмасында [Текст] / С.М. Амралиев // Ош МУнун жарчысы, №3 саны. Ош - 2013. - 20-22-бб.;
8. Амралиев, С.М. «Ит» концепти кандай ассоциацияларды пайда кылат? [Текст] / С.М. Амралиев, К.З. Зулпукаров // Наука и новые технологии - республиканский научно-теоретический журнал, №3 саны. Бишкек - 2013. - 244-247-бб.
9. Амралиев, С.М. Кинологиялык сөздөрдөгү денотативдик жана коннотативдик маанилер [Текст] / С.М. Амралиев, // Научный мир Казахстана - международный научный журнал, №3-6 саны. Казахстан - 2014. - 11-15-бб.

Амиралиев Семетей Манасовичтин

10.02.19 – тилдин теориясы адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Тилдин менталдык семантикасындагы кинологиялык концепттер» аттуу темадагы диссертациялык эмгегинин

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: когнитивдик лингвистика, лингвостадиология, лингвостадиология, концепт, концептосфера, «Ит» концепти, когнитивдик, когнитивдик, фрейд, сценарий, дүйнө сүрөтү, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, менталитет, провербиалдык бирдиктер.

Иштин максаты катары кыргыз тилиндеги «Ит» концептинин когнитивдик мазмунун, провербиалдык бирдиктерди лингвостадиология таануу алкагында комплекстүү изилдөө тандалып алынды.

Изилдөөнүн объектиси - кинологиялык түшүнүктөрдү берүүчү тилдин провербиалдык фонду.

Изилдөөнүн предмети - дүйнөнүн тилдеги кинологиялык сүрөтүнүн негизги каркасы жана мазмуну.

Эмгектин негизги илимий натыйжалары:

- 1) когнитологиялык, лингвостадиология талдоонун негизинде кыргыз тилиндеги «Ит» концептин уюштуруучу лексика-фразеологиялык сөз курамынын, макал-лакаптардын ж.б. провербиалдык бирдиктердин табияты иликтенип, алардын түз - өтмө, денотативдик - коннотативдик, баштапкы - туунду, нейтралдуу - эмоциялуу, жыш - сейрек маанилери аныкталды;
  - 2) «Ит» концептинин репрезентацияланышы, турпатталыш жолдору кенен баяндалды;
  - 3) бул концептин ички түзүлүшү, түрлөрү жана категориялары толук сыпаттоого ээ болду. Кинологиялык маалыматтардын, тажрыйбалардын, илимдердин жыйындысы, кинологиялык түшүнүктөрдүн, образдардын, маанилердин системасы «Ит» концептинин жалпы мазмунун түзөрлүгү далилденди;
  - 4) «Ит» концептинин өзөккү (ядролук) жана жакабелдик (перифериялык) алкактары жиктелди;
  - 5) провербиалдык каражаттардын негизинде «Ит» концептин уюштуруучу когнитивдик ачыкталып, чечмеленди;
  - 6) кинологиялык концепттерди репрезентациялоочу каражаттардын статистикасы аныкталды.
- Изилдөө процессинде материал жыйноо, каттоо, системалаштыруу, чечмелөө, топтоштуруу, анализдөө, провербиалдык бирдиктерди семантикалык-когнитивдик жактан чечмелөө, концептуалдык анализ, статистикалык метод, байкоо жүргүзүү, ассоциативдик эксперимент, этимологиялык талдоо, которуу, трансформациялоо, моделдештирүү, маани көлөмүнө жана өзгөчөлүгүнө анализ жүргүзүү ж.б. методдор пайдаланылды.
- Ишти колдонуу чөйрөсү** - окуу процесси, «Когнитивдик лингвистика», «Лингвостадиология», «Лексикология», «Паремология» сабактары.

РЕЗЮМЕ

диссертации Амралиева Семетей Манасовича на тему «Кинологические концепты в ментальной семантике языка» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.19 – теория языка

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, лингвокультурология, концепт, концептосфера, концепт «Собака(Ит)», когнитема, фрейм, сценарий, картина мира, языковая картина мира, менталитет, провербиальные единицы.

В качестве цели исследования выбрано комплексное исследование когнитивного содержания концепта «Собака(Ит)» в кыргызском языке, а также комплексное изучение провербиальных единиц языка в русле лингвокультурологии.

Объект исследования – провербиальный фонд языка, выражающий кинологические концепты.

Предметом исследования является основной каркас и содержание кинологической картины мира в языке.

Основные научные результаты исследования:

1) проанализирована природа лексико-фразеологических состав-слов, пословиц, поговорок, и др. провербиальных единиц кыргызского языка, их прямое – переносное, денотативное – коннотативное, первичное – образное, нейтральное – эмоциональное, частое – редкое значения на основе когнитивного, лингвокультурного исследования;

2) описаны пути и способы репрезентации, формализации концепта «Собака (Ит)»;

3) охарактеризованы внутренние структуры, виды и категории этого концепта. Были доказаны, что совокупность кинологической информации, опыта, знаний и системы кинологических понятий, образов, значений образуют общие содержания концепта «Собака(Ит)»;

4) установлены и изучены ядерный и периферийный слои концепта «Собака(Ит)»;

5) выявлены и описаны когнитемы, включающие в себе концепт «Собака(Ит)» посредством изучения провербиальных средств;

6) определена статистика языковых средств, репрезентирующих кинологические концепты.

В процессе исследования были использованы следующие методы: сбор, регистрация, систематизация, интерпретация, анализ материалов, метод семантико-когнитивного анализа провербиальных единиц, концептуальный анализ, статистический метод, метод наблюдения, ассоциативного эксперимента, этимологический анализ, метод перевода, трансформации, моделирование, анализ объема и особенностей значения и др.

Область применения данной работы – учебный процесс, дисциплины: «Когнитивная лингвистика», «Лингвокультурология», а также, «Лексикология», «Паремиология».

RESUME

Amiraliyev Semetei Manasovich
«Cynological concepts in the mental semantics of language»
Dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences
in the major of 10.02.19 - Theory of Language

Key words: cognitive linguistics, linguoculturology, concept, concept sphere, “Dog(Ит)” concept, cognitheme, frame, scenario, picture of the world, linguistic picture of the world, mentality, proverbial units.

As the purpose of the research has been chosen the complex study cognitive contents of the “Dog(Ит)” concept in Kyrgyz language and complex exploration derivational and proverbial units on plans of linguoculturology.

The object of study – proverbial fond of language, expressing cynological concepts.

The subject of this study is the main framework and contents of cynological picture of world in language.

Basic scientific research results:

1) in the result of cognitive, linguocultural searching, a nature of lexical-phraseological word combinations, proverbs and other proverbial units, their direct – indirect, denotative – connotative, primary (the first) – formed, neutral - emotional, frequent – occasional meanings were analyzed;

2) ways and means of representation, formalization of the “Dog(Ит)” concept were described;

3) internal structures, types and categories of the “Dog(Ит)” concept have been characterized. Total part of cynological information, experience, knowledge and the system of cynological concepts, images, values form the general content of of the “Dog(Ит)” concept were identified;

4) central and peripheral layers of the “Dog(Ит)” concept have been established and observed;

5) by means of the proverbial resources, cognithemes including a “Dog(Ит)” concept have been identified and described;

6) statistics of language means representing cynological concepts were defined;

In the process of the researching were used the next methods and techniques: collection, registration, systematization, interpretation, analysis of materials, method of semantic-cognitive analysis of the proverbial units, conceptual analysis, a statistical method, the method of observation, the associative experiment, etymological analysis, a method of translation, transformation, modeling, analysis the volume and peculiarity of meaning etc.

The scope of this work – the results can be used in teaching disciplines “Cognitive linguistics”, “Linguoculturology”, “Lexicology” and “Paremiology”.

26.12.2014-ж. басууга кол коюлду. Өлчөмү 60X84 1/16.
Кагаз офсет. Оффсеттик басуу. Көлөмү 2,7 б.т. Нускасы 100.
Бишкек ш., Раззаков к., 49. ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»

— т. 62-67-76

e-mail: talant550@gmail.com